
ФОНЕТИЧНА, ЛЕКСИЧНА ТА ГРАМАТИЧНА СИСТЕМИ МОВИ ТА МЕТОДИ ЇХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отримано: 1 листопада 2022 р.

Прорецензовано: 10 листопада 2022 р.

Прийнято до друку: 14 листопада 2022 р.

e-mail: saphochka1@gmail.com

DOI: 10.25264/2519-2558-2022-15(83)-62-65

Борзенко О. П. Системно-структурна організація мови. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2022. Вип. 15(83). С. 62–65.

УДК: 811.81-13

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6182-9267>

Борзенко Олександра Павлівна,
кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов,
Харківський національний автомобільно-дорожній університет

СИСТЕМНО-СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ МОВИ

У статті розглянуто основні питання про мову: сутність, природу, будову, структуру, взаємозв'язок мови і мислення, співвідношення мови і мовлення. Зазначено, що у процесі мовлення людина спілкується за допомогою мови, як найдосконалішого засобу спілкування, через який пізнається світ, що мова є дзеркалом національної культури, тому так важлива її національно-культурна семантика, яка відображає характерні риси нації, її фольклор, особистості побуту, звичаїв та історії. Визначено, що при взаємодії мови і мовлення, формується постійний процес появи й утворення фразеологічних одиниць, які урізноманітнюють, збагачують мовлення та є ключовим засобом подальшого пізнання мови, а також важливим в розвитку її системно-структурної організації. Зазначається, що лексико-семантична система є найрухомішою серед усіх мовних рівнів. Аналіз значного обсягу наукового матеріалу з проблеми, яка досліджується, дав можливість схарактеризувати погляди науковців, які намагаються виявити в яких співвідношеннях перебувають мовленнєві категорії, мовні елементи, а також як системно-структурна організація мови забезпечує її відтворюваність, стабільність, здатність до постійного розвитку й універсальності. Універсальність мови дає людині змогу використовувати її як засіб комунікації у всіх ситуаціях спілкування, зокрема й з іншими культурами. Сама універсальність мови уможливує як внутрішню, так і міжкультурну спілкування. Визначено, що мова набагато складніша за системи, які пропонуються мовознавцями та є найскладнішою багатовимірною сутністю, яка формується у свідомості людини в результаті набуття суспільного досвіду.

Ключові слова: мова, система, структура, мовні елементи, мовні рівні, спілкування, пізнання світу, людина, суспільство, культура.

Oleksandra Borzenko,
PhD in Pedagogy, Docent,
Associate Professor at the Department of Foreign Languages,
Kharkiv National Automobile and Highway University

SYSTEMATIC AND STRUCTURAL ORGANIZATION OF LANGUAGE

The article examines the main questions about language: essence, nature, formation, structure, mutual connection of language and thinking, relation between language and speech. It is noted that in the process of speech, a person communicates with the help of language, as the most perfect means of communication, through which the world is known, that language is a mirror of national culture, therefore its national and cultural semantics is so important, which reflects the characteristic features of the nation, its folklore, personalities of everyday life, customs and history. It was determined that during the interaction of language and speech, a constant process of appearance and formation of phraseological units is formed, which diversify, enrich speech and are a key means of further knowledge of the language, as well as important in the development of its systematic and structural organization. It is noted that the lexical-semantic system is the most mobile among all language levels. The analysis of a significant amount of scientific material on the research problem made it possible to characterize the views of scientists who are trying to identify the relations between speech categories, language elements, as well as how the systematic and structural organization of the language provides it with reproducibility, stability, the ability for constant development and universalism. The universality of language enables a person to use it as a means of communication in all communication situations, including with other cultures. The universality of language directly enables both internal and intercultural communication. It was determined that language is much more complex than the systems offered by linguists and is the most complex multidimensional entity that is formed in the human mind as a result of acquiring social experience.

Keywords: language, system, structure, language elements, language levels, communication, knowledge of the world, human, society, culture.

Постановка проблеми. Проблема сутності, походження, існування, розвитку мови, її функції в суспільстві, особливості системно-структурної організації, зв'язок між мовою та мисленням й мовленням, встановлення життєвої сили мови – все

це хвилювало та хвилює багатьох мовознавців, що породило багато суперечностей та різних поглядів. Важливіші проблеми мовознавства стосуються пізнання людини, етносу, світу, що призводить до розв'язання багатьох соціально-актуальних питань людства.

Актуальність дослідження. Мова та її системно-структурна організація є невичерпний об'єкт дослідження, оскільки вона виконує багато різних суспільних потреб: комунікативних, пізнавальних, культурологічних тощо. Мов у світі багато. Тому виникає необхідність розгляду особливостей мовних рівнів, загальних структурних законів будови й розвитку тих мов, які частково, або зовсім не вивчені.

Аналіз досліджень. Питання системно-структурної організації мови та її динаміки в часі є предметом особливої уваги мовознавців, лінгвістів, філософів, психологів, аналітиків, що спричинило появу наукових праць вітчизняних й зарубіжних вчених. Ф. Бацевич, Р. Бенсел, П. Брок, І. Воробйова, Г. Гердер, І. Голубовська, М. Граммон, В. фон Гумбольдт, Р. Джанда, Б. Джозеф, Ю. Захарова, Ю. Карпенко, Б. Кассен, М. Кочерган, Д. Кристал, С. Куранова, В. Манакін, А. Мартіне, В. Матезіус, О. Мельничук, М. Мюллер, Ж. Піаже, О. Потєбня, О. Семенюк, С. Семчинський, Ф. де Соссюр, Р. Стетсон, Дж. Трейджер, Г. Хаунфілд, Е. Холл, Н. Хомський, О. Яшенкова та ін. намагалися та намагаються пропонувати результати осмислення теоретичного доробку своїх експериментальних досліджень.

Як зауважував С. Семчинський, кожна система існує для виконання певної функції. Мовна система існує як знаряддя спілкування і пізнання. Успішне функціонування мови забезпечується її складною, але надійною структурою. Будь-яка сучасна мова є складним утворенням, яке охоплює різні системи (фонетичну, морфологічну, лексичну, синтаксичну тощо). Отже, мова – це система систем, системно – структурне утворення, однією з найвиразніших властивостей якої є здатність до самоорганізації, самоналаштування, забезпечення відносної рівноваги всіх її системних складників (Семчинський, 1996: 92).

А видатний український філолог О. Потєбня наголошував, що внутрішня форма кожної мови виявляється в неповторних структурах усіх мовних рівнів, він зазначав, що величезна кількість предметів, подій, явищ, які оточують людину, існують у її свідомості і таким чином залежать від мови.

Живе спілкування людини, як зазначає Ф. Бацевич, є найважливішим джерелом формування складників лексичних і граматичних одиниць та категорій. Ці складники своєю основою мають як системні, так і позасистемні чинники, що залежать від конкретної ситуації спілкування людини. Вчений наголошує, що текст є результатом спілкування, його структурно-мовною складовою, а також структурою, в яку втілюється дискурс. Дискурс і текст пов'язані між собою як процес і його результат, що в тексті реалізуються водночас усі рівні мови.

Американський лінгвіст, філософ, аналітик Н. Хомський, розглядає мову як набір речень, складених у свою чергу з фонем, а Ф. де Соссюр доводить, що мова є власне поєднання лінгвістичних систем різних мовців.

І. Воробйова визначає, що у лінгвокраїнознавчому аспекті лексема, речення, текст є найбільш важливими та мають національно-культурне забарвлення. Культурний компонент семантики лексичних одиниць має подвійну природу. З одного боку, він існує як складовий елемент семантичної структури лексем, тобто як лінгвальний феномен, а з другого, є результатом взаємодії мови та культури (Воробйова, 2014: 74).

Французький філософ Барбара Кассен вважає фразу філософа Жака Дерріда: «Мова нікому не належить» влучною, вона зазначає, що одне очевидніше значення: мова не належить нації чи країні, тому що представники інших народів також вивчають мову, яка проявляється, урізноманітнюється та збагачується іншими народами. Усередині неї можливі новотвори, але насправді це вона, мова, через вас, завдяки вам, безперервно творить сама себе. Але, на щастя, мова не належить нікому ще й тому, що її можна вивчити (Кассен, 2016: 13, 16).

Отже, науковці наголошують – мова має дуже складну системно-структурну організацію, яка побудована з різних мовних одиниць, що передбачає вивчення її особливостей.

Мета статті. Розглянути питання з системно-структурної організації мови: як співвідносяться її мовні елементи; яких впливів вона зазнає; чому відбуваються її зміни; у яких формах вона втілюється; яких функцій набуває.

Виклад основного матеріалу. У свідомості людини, крім реального та мисленого світів, існує ще й світ мови, який охоплює й поєднує ці світи. Будучи суспільним явищем, мова обслуговує суспільство. Мова – явище відносно стабільне. Для мовців вона протягом усього життя здається незмінною. З тисячоліттями, мова удосконалювалась і стала засобом, який має необмежені властивості, задовольняючи потреби людини у спілкуванні й пізнанні світу, тобто мова одночасно і жива діяльність, і продукт минулого. Мова створена для передавання світобачення від покоління до покоління, що дає досвід минулих поколінь впливати на суспільство.

Кожна система має свою структуру. Структура – це спосіб організації системи, її внутрішня будова. Так, зокрема, мова має рівневу (ярусну) будову. Найнижчим рівнем є фонологічний, далі йде морфологічний, відтак лексико-семантичний, і найвищим рівнем є синтаксичний. Кожен рівень має свою одиницю: фонологічний – фонему, морфологічний – морфему, лексико-семантичний – лексему (слово), синтаксичний – речення. Усі названі рівні становлять собою окремі системи і вивчаються окремими лінгвістичними науками: фонологією, морфологією – морфологією, лексико-семантичний – лексикологією і синтаксичний – синтаксисом. Мовні рівні не є автономними, незалежними. Вони взаємопов'язані. Із фонем будуються морфеми, а з морфем – лексеми, з лексем речення (реченню властива відносна самостійність, оскільки воно виражає закінчену думку і відділяється у мовленні від інших речень паузами), речення – склад тексту. Отже, мова складається з систем, які утворюють загальну систему мови (Кочерган, 2014: 31).

Мова є системою систем взаємопов'язаних й взаємозумовлених мовних елементів (одиниць мовної системи). Якщо з системи вилучити якийсь елемент, вона не зможе функціонувати або її функціонування буде недостатньо ефективним. Однією з найважливіших засад будови мови є її членування – розкладання на менші одиниці та синтезування – складання з менших одиниць більших, що забезпечує економічний принцип мовних зусиль й засобів.

Між одиницями мовної системи існують однорівневі або ієрархічні відношення. Рівень мови становить сукупність більш-менш однорідних одиниць однакового ступеня складності, які виконують однакові внутрішньоструктурні функції. Мовні одиниці належать до двох принципово відмінних класів: ті, що є носіями (виразниками) мовних значень – морфеми,

слова, словосполучення, речення; ті, що не мають саме по собі певного значення – фонемі, склади, які не є власне знаками мови (Голубовська, 2016: 164).

Центральною одиницею мовної системи є слово, яке своєю морфемною будовою і функцією називання позамовних явищ слугує стрижневим елементом мови, об'єднує всі її рівні: слово складається з морфем, побудованих із фонем, самі ж слова є компонентами речення, в якому з частин мови вони «перетворюються» на члени речення (Голубовська, 2016: 161).

Слова в мові існують не ізольовано. Вони об'єднані за спільністю значень у групі, мікросистемі. Кожне слово в своїй мікросистемі має певне місце, і його значеннєвість визначається цим місцем, бо семантичний зміст слова зумовлений відношеннями, які формуються в переліку протиставлень даного слова іншим словам цієї ж мікросистеми. Лексико-семантична система є найрухомішою серед усіх мовних рівнів. Однак, змінюючись, вона має здатність до саморегулювання, тобто такої перебудови, яка б не порушувала системності, що необхідно для постійної комунікативної придатності. Будь-яка зміна в лексичному складі мови позначається на системних відношеннях. Нерідко трапляються випадки, коли слово, набуваючи нового значення, впливає на появу подібних значень у всіх інших семантично пов'язаних із ним слів (Кочерган, 2014: 190).

Загальне лексичне значення слів формується як результат дії багатьох чинників, пов'язаних із пізнавальною діяльністю людини. Лексичні одиниці мови класифікують за різними характеристиками: стилістична – пов'язана з уживанням лексем (слів) у різних типах, стилях та жанрах мови; реєстрова – стосується узагальнено-ситуативних складників значень лексем (слів); емоційна – стосується передовсім позитивного і негативного емоційного ставлення до об'єктів, станів, фактів, подій, дій тощо. Отже, протягом багатовікової історії кожної ідіоетнічної мови її лексичні та фразеологічні одиниці «накопили» у своїх комунікативних смислах різноманітні складники, які відображають ставлення носіїв цієї мови до реальності, що стоять за ними, тобто прагматичні елементи семантики, сформували значну кількість різноманітних засобів фіксації прагматичних чинників, які стали постійними, стабільними, тобто явищами семантичного опису (Бацевич, 2011: 82, 83).

Саме фразеологія належить до тих рівнів мовної системи, які протягом історичного розвитку мови не зазнали суттєвих змін, тобто відзначаються стабільністю як у структурному плані, так і семантичному (Марченко, 2011: 115).

Своєрідність лексичних одиниць, фразеологізмів, символів, стереотипів яскраво виявляється у тексті. Загальною ознакою є те, що текст є головною одиницею комунікації, адже, згідно з думкою Г. Вайнрайха, ми говоримо зазвичай не окремими словами і не реченнями, а саме текстами (Воробійова, 2014: 229, 230).

Головним завданням лінгвістики тексту є не з'ясування його зв'язків, а пошуки закономірностей текстотворення, тобто з мети дослідження текст (дискурс) перетворився на засіб дослідження функціонування мови. Зручність використання цього засобу полягає в тому, що в тексті реалізуються водночас усі рівні мови та текст є найвищим основним рівнем мови (Карпенко, 2009: 315).

Надзвичайно важливо слухати й читати тексти вголос та з наголосом, який залежить від звуків та є основою ритмічної структури фраз. Фразовий наголос є складовою мовленнєвого портрету мовця. Значущий фактор, що впливає на інтонацію мовлення є зміна інтенсивності звука. Сьогодні з'являються нові методи досліджень звукового матеріалу, який виникає під час мовлення. Інноваційні комп'ютерні програми забезпечують аналіз інтонації мовлення.

У різні періоди існування лінгвістики мовознавці намагалися встановити базові одиниці на різних рівнях мови і мовлення. Ідея про існування інтонаційних одиниць, які мають певні значення, певні стаціонарні акустичні ознаки, що дозволяють відрізнити одну одиницю від іншої й одночасно одне значення від іншого, народилася ще у 20-х роках ХХ століття. Лінгвісти оперують різними назвами: інтонама, просодема, вторинна фонема, суперсегментна фонема, суперсегментна морфема, та стверджують, що інтонами (просодеми) – це одиниці, що утворюють інтонаційну структуру як функціональну одиницю, складну за своєю будовою. Ця інтонаційна структура визначається, як правило, через лінійну залежність первісних фізичних показників інтонації – частоти основного тону, інтенсивності і тривалості звучання – та через їх взаємодію. Важливе значення мають вторинні показники (частотні та динамічні діапазони, інтервали тощо). Залежності між цими показниками характеризують інтонаційну структуру висловлювання. Для інтонації мовлення темп вимови є стилістичним та логіко-семантичним засобом, який визначає у комунікативному плані характер висловлювання (Захарова, 2015: 42, 46, 104).

Найпоширеніша сучасна концепція мовленнєвих елементів ґрунтується на понятті «мовленнєвий акт». Мовленнєвий акт – це цілеспрямована мовленнєва дія, що відбувається відповідно до принципів і правил мовленнєвої поведінки, прийнятих у суспільстві. Основи теорії мовленнєвого акту заклав англійський філософ Дж. Остін. Основна ідея теорії мовленнєвого акту полягає в тому, що, вимовляючи речення мовець здійснює певну дію: повідомляє співрозмовнику щось, просить, обіцяє, наказує, засуджує тощо; причому ці дії зумовлені інтенцією – комунікативним наміром адресанта (осмисленим чи інтуїтивним), який визначає внутрішню програму мовлення і спосіб її втілення (Яценкова, 2011: 93).

Першим класифікував мовленнєві акти Дж. Остін. Але класифікація мовленнєвих актів є актуальною проблемою і сьогодні, над якою працюють багато науковців, які уточнюють, доповнюють існуючі класифікації та створюють нові моделі та структури різних типів мовленнєвих актів за різними ознаками. Кожен мовленнєвий акт має різний вплив, який здійснює адресант на адресата. Але, незважаючи на те, що науковцями мовленнєвий акт визначено, як мінімальна одиниця спілкування, роль мовленнєвого акту у теорії комунікації також є важливою.

Щодо граматичної системи мови, вона як на морфологічному, так і на синтаксичному рівнях змінюється дуже повільно. Її розвиток виявляється у зміні значення (функціонального навантаження), зникненні або появи певних компонентів граматичної будови мови. Основними причинами зміни граматичних форм є тяжіння мови до усунення флексійної синонімії. Зміни граматичних форм можна порівняти з розвитком лексичних архаїзмів. Так, зникнення слова обумовлене появою іншого, яке його витісняє і виражає той самий зміст. Розвиток граматичної системи мови полягає у змінах граматичних категорій, граем і граматичних форм. Зміни граматичних категорій і граем стосуються вищого рівня мовної абстрактності – рівня інваріантів, тобто структурних одиниць мови, абстрагованих від їх варіантів, а зміни граматичних форм реалізуються на нижчому рівні мовної абстрактності – на рівні варіантів (Карпенко, 2009: 316, 319).

Таким чином, необхідно зазначити, що чим нижчі за своїм структурним рівнем і складністю будови мовні одиниці, то менша їх кількість і вища функціональна частотність у мовленні, тобто вони використовуються «ефективніше». Інакше

кажучи, неспівмірна кількість одиниць від системи до системи зумовлена ступенем їхньої функціональної свободи. Кількість можливих висловлювань у мові безмежно велика (Голубовська, 2016: 164).

Постійність, динамічність, стійкість мовних систем забезпечує необхідну готовність мови до виконання комунікативної, пізнавальної, відображальної функцій, що здійснюється зв'язком з мисленням. Розвиток мови еволюційний.

Висновки та перспективи результатів дослідження. Формована тисячоліттями, мова має свою системно-структурну організацію, що забезпечує їй відтворюваність, здатність до саморозвитку й використання у всіх сферах діяльності людства. Мова закріпила в собі народне світобачення, національну ментальність й впливає на суспільство. Вона створена суспільством для передачі інформації, та є засобом спілкування. Існує стільки світобачень і стільки світів, скільки мов. Оскільки мовознавство наука про людську природну мову, то повноцінне вивчення категорії мови не можливе без знання соціолінгвістики, етнолінгвістики, психолінгвістики, лінгвокраїнознавства.

Перспективні аспекти використання мови, людство розкриває усвідомлюючи її цінність та можливості. Без мови жодне суспільство не може існувати, поза суспільства вона стає мертвою. Для кожного народу мова є найдорожчим скарбом, його духом, його історією. Тому вивчення й дослідження мовних питань необхідно здійснювати встановленням зв'язків з іншими науками та за допомогою методів: порівняльно-історичного, експериментального, статистичного, квантитативного. Важливим є створення мовних підручників, довідників, словників тощо.

Література:

1. Бацевич Ф. Вступ до лінгвістичної прагматики : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2011. 304 с.
2. Воробйова І. Основи лінгвокраїнознавства : початковий посібник. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2014. 272 с.
3. Голубовська І., Лучканин С., Чемес В. Вступ до мовознавства : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 320 с.
4. Захарова Ю. Інтонаційна організація сучасного англійського мовлення : навчальний посібник. Київ : Видавництво Ліра-К, 2015. 152 с.
5. Карпенко Ю. Вступ до мовознавства : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2009. 336 с.
6. Кассен Барбара Більше однієї мови. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 64 с.
7. Кочерган М. Вступ до мовознавства : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2014. 304 с.
8. Марченко Т. Семантичні паралелі фразеологічних одиниць. *Філологічні трактати*. 2011. Том 3. № 4. С. 115–121.
9. Семчинський С. Загальне мовознавство : підручник. Київ : Око, 1996. 256 с.
10. Яшенкова О. Основи теорії мовної комунікації : навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2011. 304 с.

References:

1. Batsyevych, F. (2011). Vstup do lnhvistychnoi prahmatyky [Introduction to linguistic pragmatics]. Kyiv: VTs "Academiya" [in Ukrainian].
2. Cassin, B. (2016). Bilshе odniiеi movy [More than one language]. Kyiv: DUH I LITERA [in Ukrainian].
3. Holubovska, I., Luchkanyn, S., & Chemes, V. (2016). Vstup do movoznavstva [Introduction to linguistics]. Kyiv: VTs "Academiya" [in Ukrainian].
4. Karpenko, Yu. (2009). Vstup do movoznavstva [Introduction to linguistics]. Kyiv: VTs "Academiya" [in Ukrainian].
5. Kochergan, M. (2014). Zahalne movoznavstva [Introduction to linguistics]. Kyiv: TVs "Academiya" [in Ukrainian].
6. Marchenko, T. (2011). Semantychni paraleli frazeolohichnykh odynyts [Semantic parallels of phraseological units] *Filolohichni traktaty – Philological treatises*. 4, (Vol. 3), (pp. 115-121) [in Ukrainian].
7. Semchynskiy, S. (1996). Zahalne movoznavstvo [General Linguistics]. Kyiv: Oко [in Ukrainian].
8. Vorobiova, I. (2014). Osnovy lnhvokrainoznavstva [Fundamentals of Linguistic and Cultural Studies]. Kyiv: Vydavnychi Dim «Slovo» [in Ukrainian].
9. Yashenkova, O. (2011). Osnovy teoriyi movnoyi komunikatsiyi [Basics of the Theory of Linguistic Communication]. Kyiv: VTs "Academiya" [in Ukrainian].
10. Zakharova, Yu. (2015). Intonatsiina orhanizatsiia suchasnoho anhliiskoho movlennia [Intonational organization of modern English speech]. Kyiv: Publishing house Lira-K [in Ukrainian].